

Mette Guldborg

Kulturhistorien i Vadehavsregionen

Rapport for Pilotprojekt Nationalpark Vadehavet

Februar 2005

PILOTPROJEKT

NATIONALPARK
VADEHAVET

Fiskeri- og Søfartsmuseet
Saltvandsakvariet, Esbjerg

Mette Guldborg

Kulturhistorien i Vadehavsregionen

Rapport for Pilotprojekt Nationalpark Vadehavet

Februar 2005

Kulturhistorien i Vadehavsregionen
Rapport for Pilotprojekt Nationalpark Vadehavet

Tekst:

Mette Guldberg

Omslag:

Marie Hellesøe

Tryk:

Fiskeri- og Søfartsmuseet
Tarpbagevej 2
6710 Esbjerg V
www.fimus.dk

Oplag:

200 eksemplarer

Udarbejdet af Fiskeri- og Søfartsmuseet for:

Pilotprojekt Nationalpark Vadehavet
Lindet Statsskovdistrikt
Skovridervej 1
Lindet
6510 Gram

Forside:

Arkengaf fra Rømmø. Foto: Svend Tougaard

Bagside:

Kort over Lancewad-projektets undersøgelsesområde

Indhold

1. Introduktion	7
2. Forvaltning	8
3. Forskning	11
4. Formidling	13
5. Kulturhistoriens potentiale	14
6. Kulturmiljøet som ressource	15
7. Fremtiden	16
8. Konklusion	18
Litteratur m.v.	20
Bilag 1: Indholdsfortegnelse til “Historisk Vadehavskultur”	24

1. Introduktion

I mere end 25 år har Danmark, Tyskland og Holland samarbejdet om at beskytte og bevare Vadehavets særegne natur. Først i de senere år er man begyndt at inddrage Vadehavets kultur i dette samarbejde, sådan som man også i den øvrige naturbeskyttelse i løbet af 1990'erne inddrog de kulturhistoriske værdier. Der har i den sammenhæng i de senere år været udført en række projekter med det formål at skabe overblik over de kulturhistoriske værdier og udpege særligt værdifulde områder, og andre projekter er på vej til at blive realiseret.

Da der skulle forberedes en undersøgelse af kulturhistorien i Vadehavsområdet i forbindelse med Pilotprojekt Nationalpark Vadehavet, syntes det ikke relevant at iværksætte endnu en registrering af de kulturhistoriske værdier. Opgaven blev i stedet defineret som at give en oversigt over de hidtidige undersøgelser og formidle de væsentligste kulturhistoriske kvaliteter og særpræg i Vadehavsområdet, for på den måde at skabe en bevidsthed om denne side af Vadehavsområdets kvaliteter og deres potentiale.

Afreporteringen af projektet falder i to hoveddele. Den ene del er en illustreret farvepublikation, "Historisk Vadehavskultur", der på 32 sider fortæller om de kulturhistoriske træk i området. Publikationen udkommer den 12. marts 2005 og rummer ud over introduktion til de mest karakteristiske kulturtræk i området også korte beskrivelser af 33 lokaliteter langs Vadehavskysten fra Skallingen i nord til den dansk-tyske grænse i syd (se indholdsfortegnelsen i bilag 1). Publikationen retter sig til den brede offentlighed og vil kunne forhandles af museer, naturcentre, boghandlere og andre interesserede. Der henvises til denne publikation, hvad angår de konkrete kulturhistoriske træk i Vadehavsområdet.

Den anden del af afreporteringen er nærværende rapport, som redegør for de projekter, der er udført eller er under udførelse vedrørende kulturhistorien i Vadehavsområdet inden for forvaltning, forskning og formidling. Dernæst følger nogle overvejelser om det potentiale, der ligger i kulturmiljøet, og hvordan det kan anvendes som ressource, og endelig hvordan man kan forestille sig kulturmiljøet inddraget i en fremtidig nationalpark. Et firesiders resume af rapporten er trykt separat, og der er desuden leveret materiale til en plancheudstilling i forbindelse med konferencen i Skærbæk den 12. marts 2005 om Nationalpark Vadehavet,

Når det gælder kulturhistorien, er det vigtigt at få beskrevet sammenhænge i menneskets brug af landskabet. Da udnyttelse af marsk og geest hørte uløseligt sammen i landbruget langs Vadehavet, og da købstæderne gennem tiden har sat deres præg på hele områdets historie, trækkes der i dette projekt tråde ind i landet, og det område, der inddrages, er større end det, der dækkes af samarbejdet om naturbeskyttelse i Vadehavsområdet.

I projektperioden har der været samarbejdet med områdets naturvejledere, ligesom rapportens forfatter har deltaget i en lang række af de møder, der har fundet sted i forbindelse med pilotprojektet, foretaget interviews med forskellige aktører på området, holdt oplæg på Ribe-arbejdsgruppens og Esbjerg-arbejdsgruppens møder og deltaget i ekskursion med Ribe-arbejdsgruppen. Endvidere har der været holdt kontakt til de andre undersøgelser inden for pilotprojektet, skønt tiden ikke har tilladt en egentlig koordinering.

2. Forvaltning

Det trilaterale Vadehavssamarbejde

Det trilaterale samarbejde om Vadehavet mellem Danmark, Tyskland og Holland beskæftigede sig i sine første årtier primært med naturbeskyttelse, men på Vadehavskonferencen i Leeuwarden i 1994 blev det besluttet, at man også ville inddrage "den tredje dimension" i miljøpolitikken, nemlig *kulturmiljøet*. Som optakt til Vadehavskonferencen 1997 i Stade var der derfor i sensommeren 1997 indkaldt til en workshop i Ribe, hvor kulturarven i Vadehavsregionen skulle diskuteres. Workshopen anbefalede, at der skulle foretages en ensartet kortlægning af kulturværdierne i Vadehavsområdet. Denne anbefaling blev taget til efterretning af regeringskonferencen, hvorefter der blev nedsat en styregruppe, der skulle forberede arbejdet. Gruppen fik navnet Wadcult (*Working Group on Cultural and Landscape Heritage, Wadden Sea Region*) og bestod af udpegede fagfolk fra de tre Vadehavslande.

Lancewadprojektet

Projektet fik navnet Lancewad - en hollandsk sammentrækning af "Landskab og kulturarv i Vadehavsområdet" - mens Wadcult fortsatte med at være styregruppe for projektet. Det blev påbegyndt den 1. januar 2000, og formålet var at registrere og kortlægge landskabets kulturspor og -elementer, at vurdere og afveje de kortlagte elementer i forhold til hinanden og at udvikle forslag til en bæredygtig forvaltning og fortsat brug af landskabet. Desuden blev der i forbindelse med projektet udført forskellige delundersøgelser.

I erkendelse af, at man må have både geest og købstad med, for at kunne behandle kulturhistorien dækkende, blev det område, der var omfattet i Lancewad-projektet, større end det, man arbejder med, når det gælder naturbeskyttelse. Lancewad-områdets danske del omfatter således alle sogne på kyststrækningen fra Blåvands Huk til den dansk-tyske grænse eller - hvor disse sogne rækker langt ind i landet - kun de ejerlav, der indeholder marsk-områder. Desuden er de sogne, som har marskområder, men ikke kyststrækning, også inddraget, hvilket især gælder sognene i Tøndermarsken (se områdets afgrænsning på bagsiden af denne rapport).

Ved afslutningen af Lancewad-projektet blev der udgivet en rapport, som indtil videre kun foreligger i en engelsk udgave. I rapporten gives en overordnet beskrivelse af hele Vadehavsområdet samt detaljerede beskrivelser af de forskellige delområder i Vadehavsregionen. Desuden indeholder

rapporten en række eksempler på de kort, der kan fremstilles på grundlag af databasen, og endelig er der en oversigt over forvaltningen i de involverede lande tillige med en række anbefalinger til det kommende arbejde på området. En populæruddgave af rapporten planlægges udgivet op til ministerkonferencen i 2005.

Databasen med de kortlagte elementer, som var et andet af projektets resultater, rummer utallige anvendelsesmuligheder. For det første giver den – som formålet var – et overblik over kulturhistoriske træk i Vadehavsområdet på trilateralt plan, og dermed over forskelle og ligheder i området. På dansk grund vil databasen kunne udgøre et dagligt redskab for museerne i arbejdet med at registrere historiske træk i landskabet, ligesom den vil kunne bruges til mere forskningsmæssige analyser. For de offentlige myndigheder vil den kunne bruges, når man planlægger for et område, idet det er en let og overskuelig måde at orientere sig, hvilke kulturhistoriske spor i landskabet, der bør tages hensyn til. Og for alle med interesse i området udgør databasen en guldgrube af oplysninger, som kan bruges bl.a. i forbindelse med udflugter og undervisning. Skønt der var intentioner om det, nåede projektet ikke frem til at publicere databasen på internettet, så foreløbig er databasen distribueret til de samarbejdspartnere, der var direkte involveret i projektet, først og fremmest de statsanerkendte museer i området, de to amter og Skov- og Naturstyrelsen. Lancewadprojektet blev fremlagt på den trilaterale ministerkonference i Esbjerg 31. oktober 2001, og i deklARATIONEN fra konferencen anbefalede ministrene, at projektet blev offentliggjort for et bredere publikum, og de udtalte støtte til et opfølgende projekt med en målsætning om yderligere udvikling af den fælles bevaring og forvaltning af landskabet og kulturarven.

Lancewadplan

Opfølgningsprojektet til Lancewadprojektet har fået navnet Lancewadplan, og blev igangsat i 2004. Den danske del af projektet gennemføres i et samarbejde mellem Ribe Amt, Sønderjyllands Amt, Kulturarvsstyrelsen og Skov- og Naturstyrelsen. Kulturarvsstyrelsen er hovedansvarlig for det danske bidrag, som bl.a. vil omfatte udarbejdelse af et kulturarvsatlas for Vadehavsområdet. I projektet lægges vægt på at inddrage kommunerne, lokale borgere, museer og interessegrupper. Projektet forventes afsluttet i 2007, og som led i dette projekt vil man arbejde på at få Lancewad-databasen gjort almen tilgængelig på internettet.

NetForum

I 1999 udsendte NetForum - et forum dannet af det Inter-regionale Vadehavssamarbejde og bestående af repræsentanter fra turistsektoren, miljø- og friluftslivsorganisationer samt stat, amter og kommuner i de tre Vadehavslande - en rapport om bæredygtig udvikling af turisme og rekreativ udnyttelse i Vadehavsregionen. Et af rapportens afsnit omhandlede kultur og kulturturisme, og her påpegedes bl.a. de potentialer, der ligger i udviklingen af dette område, samt vigtigheden af at bevare og udbrede bevidstheden om områdets kulturelle værdier til gavn såvel for lokalbefolkningen som for turister.

Nationalt

1. januar 2002 blev der etableret en ny styrelse, der skulle tage sig af museer, fortidsminder og bygninger, nemlig Kulturarvsstyrelsen. Kulturarvsstyrelsen overtog en del af de opgaver, der tidligere havde ligget under Skov- og Naturstyrelsen, herunder fredede fortidsminder, fredede fortidsminder på havbunden, samt kulturmiljørådene og arbejdet med kommune- og kulturmiljøatlas.

Kulturarvsstyrelsen har via sin hjemmeside www.kuas.dk tilgængeliggjort en lang række registre over kulturarven. Det gælder således fund og fortidsminder, vrag, kulturarvsarealer, mindesmærker samt bygningsfredninger. Desuden arbejder Kulturarvsstyrelsen på en landsdækkende udpegning af bevaringsværdige industrimiljøer i forbindelse med satsningsområdet "Industrisamfundets kulturarv".

I forbindelse med nationalparkpilotprojekterne er Kulturarvsstyrelsen repræsenteret i den nationale følgegruppe, og i juli 2004 udsendte Kulturarvsstyrelsen et idekatalog til gennemførelse af kulturarvsundersøgelser i de områder, hvor der gennemføres nationalparkpilotprojekter. Her giver styrelsen forslag til, hvordan man kan kortlægge kulturarven i de enkelte pilotprojektområder på basis af modificerede udgaver af de to metoder SAVE (Survey of Architectural Values in the Environment) og KIP (Kulturhistorien i Planlægningen). Desuden har Kulturarvsstyrelsen i august 2004 afholdt et møde for museerne og kulturmiljørådene i de områder, hvor der gennemføres pilotprojekter, samt stillet databaser til rådighed over de relevante områder. Styrelsen er endvidere primus motor i udarbejdelsen af det tidligere omtalte kulturarvsatlas for Vadehavsregionen i forbindelse med Lancewadplan-projektet.

Regionalt

Regionplan

I den statslige udmelding til amternes regionplanrevision 1997 blev der peget på behovet for at få indarbejdet beskyttelsen af kulturmiljøet og de kulturhistoriske helheder i landskabet. Som et metodeudviklingsprojekt igangsatte Skov- og Naturstyrelsen projektet Kulturhistorien i Planlægningen, også kaldet KIP-projektet, som bl.a. indebar en oversigt over de kulturhistoriske interesser i landskabet, en kulturhistorisk opdeling af landskabet og to pilotprojekter til udpegning af kulturmiljøer, nemlig i dele af Roskilde Amt og i dele af Ribe Amt. Pilotprojektet i Ribe Amt indeholder en del stof med relevans for Vadehavsregionen.

I de følgende regionplaner blev der udpeget bevaringsværdige kulturmiljøer i regionplanerne for hhv. Ribe og Sønderjyllands Amter, men de to amter greb det meget forskelligt an. Mens Ribe Amt nøjedes med en nærmere beskrivelse og afgrænsning af de allerede i 1980'erne udpegede kulturhistoriske interesseområder, valgte Sønderjyllands Amt at benytte lejligheden til en gennemgribende registrering af amtets kulturmiljø. Man engagerede museerne i amtet til at foretage den faglige gennemgang af de kulturhistoriske interesser, og ud over udpegningerne til regionplanen udgav man også en populær fremstilling af registreringerne i bogen "Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkelt-elementer i Sønderjylland".

I 2001 blev der vedtaget et forslag til et fælles regionplantillæg for Ribe og Sønderjyllands Amter med titlen "Vadehavet og dets omgivelser" for at fremme en ensartet forvaltning af Vadehavsområdet. I relation til de kulturhistoriske interesser indeholdt planen en målsætning om at bevare mangfoldigheden af kulturlandskaber langs Vadehavet og på øerne samt bidrage til at skabe interesse om kulturmiljøværdierne gennem en formidling af kulturhistorisk viden om Vadehavsområdet.

Lokalt

Kommuneatlas

Igen 1990'erne blev der udarbejdet de såkaldte kommuneatlas, hvor Miljøministeriet i samarbejde med den pågældende kommune udarbejdede en oversigt over kommunes vigtigste kulturmiljøer og en nøjere beskrivelse af alle enkeltbygninger opført før 1940, samt en skalaopdeling i forskellige grader af bevaringsværdighed primært på basis af SAVE-metoden. Alle fire købstadskommuner i Vadehavsområdet, Ribe, Esbjerg, Varde og Tønder, fik lavet et sådant atlas i perioden 1990-1993. De fire kommuneatlas giver en god indgang til det byggede miljø i kommunerne, skønt udpegningen af de mest bevaringsværdige bygninger ikke har kunnet forhindre, at en del af dem alligevel er revet ned i tidens løb.

I de senere år er udarbejdelsen af kommuneatlas blevet afløst af først kulturmiljøatlas og siden kulturarvsatlas, hvilket indikerer, at det ikke kun er bygninger, men kulturarven i bred forstand, man beskæftiger sig med. Det er et sådant kulturarvsatlas, der vil blive udarbejdet for hele den danske del af Vadehavsområdet.

Registranter

I mange kommuner er der udarbejdet registranter over gamle bygninger, ofte med afbildning af den enkelte bygning. Mange af bygningerne er forsvundet siden de ældre registranters udarbejdelse, og andre er ændret til ukendelighed. På den måde fungerer registranterne i sig selv som en historisk dokumentation.

Bevarende lokalplaner

I nogle kommuner langs Vadehavet er der udarbejdet bevarende lokalplaner eller lokalplaner med bevarende indhold for særligt bevaringsværdige miljøer. Det gælder bl.a. for Ho, Ribes bykerne, Sønderho og Nordby på Fanø, St. Darum, Bredebro, Vesterende Ballum, Hjerpsted, Rudbøl, Højer, Tønder og Møgeltønder.

3. Forskning

Der findes en righoldig litteratur om historiske forhold i Vadehavsområdet med mange forskellige indfaldsvinkler. Dette afsnit vil primært give en oversigt over de seneste aktiviteter og samarbejder på området.

Museerne

De statsanerkendte kulturhistoriske museer har ansvaret for at indsamle, registrere, bevare, udforske og formidle kulturarven i det område, de dækker, og museerne bistår myndighederne med oplysninger om kulturhistoriske interesser i deres område. De statsanerkendte museer med ansvarsområde i Vadehavsregionen er: Tønder Museum, Haderslev Museum, Antikvarisk Samling i Ribe, Esbjerg Museum, Fiskeri- og Søfartsmuseet og Museet for Varde By og Omegn. Museerne udfører alle løbende undersøgelser af relevans for Vadehavsområdet, og i nogle perioder har disse undersøgelser fundet sted inden for samarbejdsprojekter med en fælles overskrift. Således havde museerne i Ribe og Sønderjyllands Amter gennem 1980'erne et samarbejde under overskriften "Vadehavets Kulturhistorie", som resulterede i monografier om Mandø, Rømø, Ballum og Sønderho.

I begyndelsen af 1990'erne igangsattes et nyt samarbejdsprojekt under overskriften "Vestjylland og Verden", hvor blikket blev rettet mod de relationer, landsdelen i tidens løb har haft til omverdenen. Der blev afholdt to konferencer, en i 1992 og en i 1995 med det formål dels at få et mere overordnet perspektiv på Vestjylland og dermed også på de mange mindre forskningsprojekter, der bliver drevet ved arkiver og museer, dels at opbygge et netværk af forskere, som på grund af fælles emne, tilgangsvinkel eller materiale kunne have glæde af hinanden. Projektet havde deltagelse af museer i Sønderjyllands, Ribe og Ringkøbing Amter, og derudover deltog en række udenlandske forskere. Inden for samarbejdet blev det igangsat forskningsprojekter om jdepottene fra Varde-egnen og deres udskibning fra ladepladser langs Vadehavet og om det nu forsvundne fiskerleje Sønderside ved Skallingen.

Flere museer har efterfølgende i forskellige sammenhænge arbejdet med Vadehavet og dets kontakter til omverdenen. Det gælder bl.a. projektet "Frisere, Saksere og Danere - kulturer ved Nordsøen, 400 til 1000 e.Kr.", som Antikvarisk Samling i Ribe deltog i, og projektet "Nordsøens Konger år 250-850" som Esbjerg Museum deltog i.

Mange af temaerne videreføres i det igangværende projekt om den historiske stuedrivervej fra Limfjorden og sydpå. "Drivvejsprojektet" udføres i et samarbejde mellem Sønderjyllands, Ribe og Ringkøbing Amter og er en del af Nave Nortrail, et netværk af stier rundt om hele Nordsøen, oftest baseret på gamle færdselsårer. Projektet fastlægger vejens forløb og formidler den i form af brochurer og skilte. Endvidere udføres der flere undersøgelser i forbindelse med projektet, ligesom der afholdes faglige seminarer med foredragsholdere fra ind- og udland.

Ph.d.-studier

På Center for Maritime og Regionale Studier, som drives i fællesskab mellem Fiskeri- og Søfartsmuseet og Syddansk Universitet, Esbjerg, er der flere ph.d.-projekter i gang, som på forskellig vis beskæftiger sig med Vadehavet. Søren Byskov afleverede i efteråret 2004 ph.d.-afhandlingen "Dansk kystkultur under forandring" om dansk kystforvaltning og kystkultur med fokus på den udvikling, som er sket i de mindre kystsamfund i det 20. århundrede.

I tre områder, Ulvshale/Nyord, Blåvand og Voerså/Aså, beskrives hvordan traditionelle kystnæringer inden for fiskeri, søfart, landbrug m.m. har mistet deres økonomiske betydning, og hvordan rekreative natur- og kulturhistoriske værdier i stedet dominerer det moderne samfunds opfattelse af kysten.

Charlotte Jensen arbejder med et ph.d.-projekt i tilknytning til det tysk baserede, internationale forskningssamarbejde *Natur im Konflikt*. Under titlen “Naturforvaltning i Vadehavet. En antropologisk komparativ analyse af relationen mellem naturforvaltere og naturbrugere i det danske og tyske Vadehav” bliver der sat fokus på de socio-kulturelle dynamikker og mekanismer, der spiller en væsentlig rolle for konflikters opståen og forløb i forbindelse med fredningstiltag i området.

Mette Busch arbejder på projektet “Kystlandskab, fiskeri og transport 1150-1700”, et landskabsarkæologisk studie af forskellige marine næringers geografiske placering i kystlandskabet. Projektet belyser sammenhænge mellem kystlandskabets naturgeografi, kommunikationsvilkår, de tilgængelige ressourcer og udnyttelsen af dem med henblik på at opnå større viden om de maritime næringers økonomiske og kulturhistoriske betydning. Undersøgelsen udføres i to udvalgte områder: Vadehavet fra Ejdersted til Blåvands Huk samt Øresund og Sjællands nordkyst.

Endelig foretager Erika Washburn i et nystartet ph.d.-projekt en sammenlignende analyse i udviklingen af forvaltningsstrategier i Vadehavsområdet og i New Hampshire.

4. Formidling

Museerne

Udstillingen er museernes traditionelle formidlingsform, og alle de kulturhistoriske museer i området har faste udstillinger, der på forskellig vis relaterer sig til Vadehavsregionen. Derudover formidler museerne deres historiske viden på en række andre måder, f.eks. i form af undervisning af skolebørn, særlige børnearrangementer, arbejdende værksteder, foredrag, byvandring, udflugter i lokalområdet, besøg på igangværende udgravninger, deltagelse i den årlige “Bygningskulturens Dag” og den nystartede “Historiens Dag”, skiltning i landskabet samt udarbejdelse af foldere med turforslag. Desuden har de fleste museer et tæt samarbejde med lokalarkiverne i deres område.

I 2004 udsendte Museet på Sønderborg Slot og Kulturstiftung Schleswig-Flensburg i fællesskab hæftet “Industrimuseum Slesvig”, som led i et projekt, der vil sætte fokus på den industrielle kulturarv ved at binde en lang række industrihistoriske seværdigheder sammen i en kulturrute. Guiden skal udvikles med flere seværdigheder, skilte, bøger m.v. En halv snes af de omtalte industriminder findes i Vadehavsregionen, heraf fire i Danmark. Initiativet skal ses i sammenhæng med Kulturarvsstyrelsens udmeldte satsningsområde “Industrisamfundets kulturarv”.

Naturvejledere

Vadehavsområdet har et veludviklet net af naturvejledere, hvis arbejde omfatter såvel natur som kultur, og som står for en stor del af de ture, der udbydes i de to amters foldere "Ta' på tur..." og "Ud i naturen - tag med". Nogle af naturvejlederne er tilknyttet museer, hvorigennem der sikres et tæt samarbejde om formidlingen i landskabet, og nogle har base på naturcentre, hvor der dels er etableret udstillinger, dels er mulighed for at gennemføre mere eksperimenterende undervisningsforløb med f.eks. ældre fiskemetoder eller madlavning efter traditionelle opskrifter.

Et trilateralt samarbejde omkring formidling til skolebørn på tværs af grænserne er under opbygning, og et pilotprojekt er igangsat.

Andre aktører

En række andre aktører arbejder med kulturhistorisk formidling i området. Mange turistkontorer har en fast skare af guider til at vise rundt i lokalområdet, og de, der i kraft af deres arbejde har berøring med turister, vejleder løbende om områdets seværdigheder. Desuden arrangerer mange foreninger fra nær og fjern ture i området.

5. Kulturmiljøets potentiale

Vadehavsområdet har et stort potentiale, når det gælder kulturarven. Meget formidles allerede til offentligheden, men ved at opbygge en samlet oversigt, vil man opnå en langt større sammenhængskraft i udbredelsen af kendskabet til Vadehavets kulturhistorie.

Den materielle kulturarv

Den materielle kulturarv består først og fremmest af de meget vadehavsspecifikke træk som har med overlevelsen i Vadehavsområdet at gøre: diger, værf-ter, sluser etc. Dertil kommer byggeskikken i området, som mod nord lægger sig op ad den danske tradition, mens de på øerne og mod syd hælder mere mod den frisiske tradition. Mange steder i området er det muligt at besøge gamle gårde og huse, hvoraf nogle er indrettet, så de illustrerer en bestemt historisk periode. Det gælder f.eks. Fanø Museum, Hannes Hus i Sønderho, Mandøhuset, Kommandørgården på Rømø og Lorenzens gård i Ballum. Også industri-kulturen, som har særlig opmærksomhed i disse år, har gode repræsentanter i området, bl.a. Ballum Sluse, Højer Sluse og Vidåslusen fra 1900-tallet samt Skærbæk Uldspinderi og Ribe Jernstøberi. På områdets museer kan man stifte bekendtskab med den "løse kulturarv" i form af historiske genstande.

Immateriel kulturarv

Til den materielle kulturarv knytter der sig en immateriel kulturarv, som handler om skikke, vaner og færdigheder - hvordan man gør tingene i praksis. Denne er ofte vanskeligere at bevare, fordi den kræver stadig udøvelse og vedligeholdelse af den kundskab, der er tale om. Det kan f.eks. være viden

om, hvordan man forholder sig under en stormflod eller hvordan man færdes i marsken. Det kan være, hvordan man tækker et hus, eller hvordan man flettede siv ved Vidåen. Det kan være færdigheder inden for jagt og fiskeri eller kendskab til, hvilke steder det er særlig godt at lægge til med et fladbundet skib.

Fanø har en særlig velbevaret dragtkultur med en række tilknyttede færdigheder. At klæde sig i Fanødragt er ikke blot gjort ved at tage klædningsstykkerne på, man skal også vide, til hvilke lejligheder man bærer hvad, hvad klædedragten signalerer, og hvordan man binder tørklæderne - kludene - rigtigt. På Myrthuegaard ved Ho Bugt arbejder man med de gamle engvandsmetoder i området, og i Tønder arbejder Kniplingsfestivalen på at udbrede kunsten at kniple. I Højer har man ved møllen anlagt en traditionel vestslesvigsk bondehave, og nogle steder kan man prøve de gamle fiskeredskaber og komme ud at sejle på Vadehavet. Særlige madtraditioner og musik- og dansetraditioner holdes også i live flere steder i Vadehavsregionen.

Begivenheder

Der er flere begivenheder i Vadehavsområdet, som er velegnede til at stifte bekendtskab med den mere immaterielle del af kulturarven. Det gælder Pers Awten den 21. februar, som fejres med bål flere steder i den sydlige del af Vadehavsområdet for at tage afsked med vinteren og byde foråret velkommen. I følge traditionen blev Pers Awten også brugt som afskedsfest for de søfolk, der skulle afsted med de store hvalfangerbåde til Grønland. På Fanø har man årligt både en Fannikerdag (i Nordby) og en Sønderhodag, hvor de traditionelle dragter vises frem. I Tønder afholdes hvert tredje år en kniplingsfestival, og i den nordlige del af området afholdes en årlig Marbækdag, som formidler områdets mange facetter.

Nutidens liv

Endelig er der nutidens brug af landskabet, som i mange tilfælde baserer sig på det liv, der er levet i området gennem generationer, men samtidig er påvirket af den aktuelle samfundsudvikling. I mange landsbyer og landområder arbejder folk ikke længere dér, hvor de bor, men har arbejde i en by inden for kørselsafstand. De traditionelle erhverv fiskeri og landbrug drives stadig i området, men er som andre sider af erhvervslivet blevet gennemgribende rationaliseret. Et af de tilbagevendende emner i diskussionen om Vadehavet er diskussionen om, hvad der skal have forret: bevaringsinteresserne eller det levede liv.

6. Kulturmiljøet som ressource

Beskyttelsen af kulturmiljøet er et område, hvor meget er overladt til argumenter og gode viljer. Får en bygning eller et kulturmiljø betegnelsen bevaringsværdig, er det en angivelse af, at dette ønsker man at bevare, men ønsket kan til enhver tid tilsidesættes, hvis andre interesser vægtes tungere. Kun fredningsinstrumentet et rimeligt effektivt beskyttelsesredskab, men også fredninger kan ophæves.

I de senere år har man i flere sammenhænge anlagt det synspunkt, at kulturmiljøet skal anskues som en ressource for samfundet og ikke som en omkostning. Det kan eksempelvis være i forbindelse med skabelsen af et oplevelsesrigt miljø for lokalbefolkningen, udvikling af turisterhvervet, markedsføring af produkter med rod i traditionelle produktionsprocesser eller genbrug af gamle bygninger til nye funktioner, f.eks. attraktive kontorlokaler.

Et projekt under Nordisk Ministerråd fik til opgave at finde gode eksempler fra de nordiske kystområder på brugen af kystkultur som ressource. Rapporten "Historisk Kystkultur - en ressource i nutiden", der udkom i 2004, indeholder 27 sådanne eksempler. Et af eksemplerne er Nave Nortrail ruten som ovennævnte drivvejsprojekt er en del af, og som illustrerer, hvordan man kan genoplive gamle samfærdselsårer til brug for friluftslivet.

Fælles for de 27 eksempler viste sig at være følgende fire forhold:

- Mod og vilje til at tænke langsigtet og helhedsorienteret - man kan ikke vente at se resultater her og nu, og i nogle af eksemplerne var kimen til den vellykkede udvikling lagt årtier, før resultatet viste sig.
- Det er en stor fordel, at der er tale om et samarbejde mellem mange aktører, f.eks. offentlige myndigheder på flere niveauer, museer, erhvervsliv, lokalbefolkning og frivillige organisationer - dette samarbejde kan være tidskrævende, men det brede engagement lønner sig som regel i sidste ende.
- Det er nødvendigt at tænke i mange forskellige virkemidler tilpasset den specifikke situation - nogle gange kan det være hele miljøer, der skal bevares, andre gange blot karakteristiske elementer, eller måske er der mere behov for en sikring af eksistensbetingelserne for de aktiviteter, der udfoldes på stedet.
- Der skal tages udgangspunkt i det enkelte steds historie og muligheder, da det er det enkelte steds særpræg, der er med til at gøre det til en ressource.

Når disse fire forhold er til stede, er der en god mulighed for, at både den materielle og den immaterielle kystkultur kan udgøre en ressource i udviklingen af nutidens samfund. Vil man bevare de historiske træk i Vadehavsområdet, vil det være nyttigt at hente inspiration i rapporten, både når det gælder helt konkrete ideer og når det gælder måden at gribe det an på.

7. Fremtiden

Forestiller man sig en fremtidig nationalpark i Vadehavsområdet, vil det være oplagt at inddrage kulturmiljøet på mange niveauer som en væsentlig del af det, der karakteriserer nationalparken.

Formidling

Den første forudsætning for, at man kan inddrage de kulturhistoriske værdier, er, at kendskabet til dem er til stede. Derfor bør der gennemføres en massiv formidling af, hvad der er områdets særlige karakter og særtræk, såvel over for

lokalbefolkning som over for turister. Natur- og kulturformidling bør gå hånd i hånd, og lokale beboere og professionelle formidlere bør arbejde side om side for til stadighed opkvalificere sig ved gensidig udveksling af viden og færdigheder. Detaljeret viden om et område er den gode formidlers kendetegn, men ved også at have et godt kendskab til andre områder, bliver den enkelte formidler bedre i stand til at perspektivere sit eget felt i forhold til helheden. På denne måde sikres en høj kvalitet af formidlingen.

Der findes en lang række foldere og pjecer, der med hver deres indfaldsvinkel fortæller om Vadehavet, og der er stof til mange endnu. Det kunne være ønskeligt med en form for koordinering af dem, ikke for at ensrette materialet, men for at tilbyde nogle rammer, der sikrer den enkelte folder en plads i det samlede billede, samtidig med at dobbeltarbejde undgås. Det kunne være i form af et fælles layout, en fælles størrelse, en database over foldere eller noget helt fjerde. Det er vigtigt at bibeholde mangfoldigheden i indhold og udtryksmåde. Der er mange målgrupper at henvende sig til, og de, der begiver sig ud over vaderne med gummistøvler, efterspørger ikke nødvendigvis de samme oplevelser som de, der hellere tilbringer dagen på et museum.

Med hensyn til skiltning i Vadehavsregionen er et fælles koncept under udarbejdelse. Andre former for formidling, f.eks. auditiv formidling, er under udvikling og kan med fordel overvejes anvendt i området. Således har Vikingeskibsmuseet i Roskilde et projekt under udvikling vedrørende *on location*-formidling på og ved vandet af den marine kulturarv via mobiltelefon med GPS.

Bevaring

Gennem udbredelsen af kendskabet til de historiske værdier skulle der gerne vokse en vilje til at bevare disse værdier. Det er langt lettere at passe på de historiske træk, når man kender deres eksistens. Mange bygninger og træk i landskabet er i tidens løb forsvundet, fordi man ikke havde forståelse for den historie, de repræsenterede. Når det gælder bygningsbevaring er der mange steder gode erfaringer dels med vejledning om egnens karakteristiske byggeskik, dels med at stille egnede materialer til rådighed, bl.a. i form af genbrugsmateriale fra andre ældre bygninger. Såvel rådgivning som materialer bør være let tilgængelige for alle ejere af historiske bygninger i området.

Benyttelse

Mulighederne for at bevare f.eks. en gammel bygning er langt bedre, hvis man kan finde en funktion til den, end hvis den blot skal bevares, som den er. "Beskyttelse gennem benyttelse" er slagordet i denne tankegang, som lægger sig op ad ideen om kulturmiljøet som ressource. Kan man eksempelvis få en virksomhed til at synes, det er interessant at indrette sit hovedsæde i en karakteristisk, gammel bygning, er der større chance for, at bygningen bevares, end hvis der skal investeres offentlige ressourcer i den. Kommunerne bør have et vågent blik for udnyttelsesmulighederne for de bevaringsværdige bygninger og arbejde aktivt for, at mulighederne bliver realiseret. Alt for ofte oplever man, at bevaringsværdige huse nedrives, fordi ingen i tide havde tænkt i alternative anvendelsesmuligheder.

Erhvervsliv

En af de muligheder, der ofte bringes på banen, når det gælder udviklingen af erhvervslivet i Vadehavsområdet, er muligheden for at markedsføre lokale produkter, hvad enten det er forbrugsvarer, kunsthåndværk eller en særlig Vadehavsmenu. Der er allerede været gjort en del både gode og dårlige erfaringer på dette felt, og det er ideer, som man med fordel kan arbejde videre med.

Ligeledes bør der arbejdes sammen med landbruget med henblik på at udvikle mulighederne for besøg på områdets gårde med formidling af såvel konventionel landbrugsdrift som mere økologisk eller historisk orienterede driftsmetoder. Engsnarreprojektet i Ho Bugt, hvor man har genskabt de våde enge, er et af de oplagte steder at formidle, men der findes muligheder overalt i området.

Privat overnatning i form af *Bed and Breakfast* er en god måde for turister at stifte bekendtskab med området på, og værterne bør have al den nødvendige støtte til at kunne yde en optimal formidling over for gæsterne. Et tæt samarbejde med turisterhvervet er i denne som i mange andre sammenhænge helt nødvendigt.

Aktører

Kredsen af aktører, der inddrages i arbejdet med kulturmiljøet, bør være så bredt sammensat som muligt: kommunale og regionale myndigheder, erhvervsliv, interesseorganisationer, museer, arkiver og naturvejledere samt områdets befolkning og brugere. Jo mere kredsen samarbejder og udveksler oplysninger, des mere nuancerede bliver de resultater, der kommer ud af det. Der bør skabes rammer, hvori sådanne fora kan fungere, og hvor det sikres, at alle gode ideer kanaliseres det rette sted hen.

8. Konklusion

Den historiske dimension er en af de kvaliteter, som man med stor fordel kan fremhæve ved Vadehavsområdet. Flere projekter har på det seneste sat fokus på dette aspekt, og hæftet "Historisk Vadehavskultur", der udgives sammen med denne rapport, giver en kort oversigt over kulturhistorien i Vadehavsområdet. Med afslutningen af Lancewadplan-projektet i 2007 vil man få en omfattende registrering af og redegørelse for kulturarven i Vadehavsområdet, der kan lægges til grund for forvaltningen af området. Dertil kommer, at der er flere igangværende og afsluttede forskningsprojekter, der på forskellig vis belyser aspekter af Vadehavets kultur. Der er således god mulighed for at formidle viden om området af høj kvalitet.

Formidlingen af kulturhistorien i området varetages først og fremmest af områdets museer, men også naturvejlederne har en betydende rolle. Desuden arbejder en lang række andre aktører med formidling, hvilket sikrer en alsidig og mangefacetteret formidling, som det er vigtigt at fastholde. Der bør sikres øget samarbejde og gensidig udveksling mellem de forskellige aktører, og ligeledes bør samarbejdet syd for grænsen videreudvikles, så formidlingen

af området ikke stopper ved landegrænsen

Kulturhistorien har et stort potentiale og kan med fordel inddrages i mange sammenhænge. Ved hjælp af bredt engagement, samarbejde og kreativitet kan det historiske kulturmiljø gøres til en ressource, der tilfører nutidens Vadehavsregion værdi.

Litteratur m.v.

Det trilaterale Vadehavssamarbejde

Esbjerg-deklarationen. www.sns.dk.

Guldberg, Mette: Grådyb gennem 500 år. *Sjæk'len 2000*. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet. Esbjerg 2001, 15-25.

Guldberg, Mette og Adam Schacke: Kulturhistorien i Vadehavsområdet. *Sjæk'len 2001*. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet. Esbjerg 2002, 27-47.

Guldberg, Mette og Adam Schacke: Lancewad – kortlægning af kulturhistorien i Vadehavsområdet. *Sønderjyske Museer 2001*. Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 2002, 15-22.

Kristensen, Tenna R.: Arkæologiske udgravninger langs den sønderjyske vestkyst. *Sønderjyske Museer 2001*. Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 2002, 5-14.

Rapport om bæredygtig udvikling af turismen og den rekreative udnyttelse i Vadehavsregionen. NetForum 1999

Thomsen, Birger: På jagt efter historiske vrage i Vadehavet. *Sjæk'len 2001*. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet. Esbjerg 2002, 49-57.

Vollmer, M., M. Guldberg, M., Maluck, D. Marrewijk & G. Schlicksbier 2001. *Landscape and Cultural Heritage in the Wadden Sea Region - Project Report*. Wadden Sea. Ecosystem No. 12. Common Wadden Sea Secretariat. Wilhelms-haven, Germany.

Workshop on The Cultural Heritage in The Wadden Sea Region. Ribe, September 10th-12th 1997. Abstracts and Lectures. The National Forest and Nature Agency, Copenhagen 1997.

Kulturhistorien i planlægningen (KIP-projektet)

De kulturhistoriske interesser i landskabet. Redigeret af Vivian Etting og Per Grau Møller. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1997.

Kulturhistorisk inddeling af landskabet. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1997.

Pilotprojekt Øst, Roskilde Amt. 1. fase: Kortlægning af kulturmiljøer. 2. fase: Afgrænsning og prioritering af kulturmiljøer. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1998.

Pilotprojekt Vest, Ribe Amt. 1. fase: Kortlægning af kulturmiljøer. 2. fase: Afgrænsning og prioritering af kulturmiljøer. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1998.

Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1999.

Inspiration til det fremtidige arbejde med kulturmiljøer i planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 2001.

Regionplan

Kim Furdal (red.): *Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland - en redegørelse*. Forfattere: Hanne Christensen, Per Ethelberg, Lennart S. Madsen, Inger Lauridsen og Elsemarie Dam-Jensen. Sønderjyllands Amt 2001.

“Vadehavet og dets omgivelser”. Regionplantillæg nr. 15 til Regionplan 1997-2008 for Sønderjyllands Amt og nr. 24 til Regionplan 2008 for Ribe Amt, 2001.

Kommuneatlas

Kommuneatlas Ribe. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Ribe Kommune.

Kommuneatlas Esbjerg. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1992. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Esbjerg Kommune.

Kommuneatlas Varde. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1992. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Varde Kommune.

Kommuneatlas Tønder. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1993. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Tønder Kommune.

Registranter

Bevaringsværdige bygninger i Højer kommune. 1. Højer by, 2. Daler, Emerlev, Hjerpsted og Højer landsogn. udarbejdet af Karen Vium Jensen. Højer 1975-1976

Bevaringsværdige huse i St. Darum. Bramming Kommune 1980.

Bevaringsværdige huse i Tønder. Udarbejdet af Jess Heine Andersen et al. Redigeret af Allan Tønnesen. Fredningsstyrelsen og Tønder kommune.

Draiby, Ejvind: *Varde. En bevaringsplan og registrant* 1976, Varde 1976.

Gamle Huse i Sønderho. Registrant udarbejdet af Steffen M. Søndergaard og Poul Tuxen. Udgivet af Fanø kommune og Fredningsstyrelsen 1980.

Engqvist, Hans Henrik: *Bevaringsplan Ribe*. Det Særlige Bygnings- og Ribe Kommune, 1969.

Historiske Huse i Esbjerg. Stadsarkitektens kontor, byplanafdelingen. Esbjerg Kommune 1979.

Huse i Nordby på Fanø 1-2. Udarbejdet af Hansa Larsen, redigeret i samarbejde med Knud Vaaben og Niels Gudbergsen. Fanø Kommune og Fredningsstyrelsen 1986.

Kelm, Bert: *Rømø - et vesterhavspræget samfund. Bind I: Erhverv og boliger. 1999. Bind II: Ejendomme i Juvre Ejerlav. 2000. Bind III: Ejendomme i Kongsmark Ejerlav* 2002. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa.

Landbygninger i Esbjerg Kommune. Esbjerg Museum 1985. Udgivet med støtte af Esbjerg Byfond og Fredningsstyrelsen.

Møgeltønder: en by i marsklandet. Udarbejdet af en gruppe arkitektstuderende ved Kunstakademiets Arkitektskole. København 1969.

Møgeltønder - slotsby og bondeby. Udarbejdet af Bue Beck et al., redigeret af Allan Tønnesen. Fredningsstyrelsen og Tønder Kommune, 1985.

Skov, Aksel: *Gamle huse på Rømø*. Borgen i samarbejde med Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur, København 1992.

Vestkysten. Nymindegab - Blaavand. Sognene Lønne, Henne, Ål, Oksby, Ho. Værn. Værn af smukke danske huse af bygningskulturel værdi, 4, 1970.

Forskning

Byskov, Søren: "Dansk kystkultur under Forandring". Ph.d.-afhandling indleveret til Århus Universitet efterår 2004. Upubliceret.

Damgaard, Ellen, Mette Guldborg & Poul Holm. (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World II*. Esbjerg 1998.

Fabricus, Nina: Marsksognet Ballum. Moderne udvikling og gammel kultur. *Sønderjysk Månedsskrift* 1989, s. 155-163.

Fabricius, Nina og Peter Dragsbo: *Ballum - et sogn ved Vadehavet*. Bredebro 1996.

Feveile, Claus: Fra Danere til Danmark fra 400 til 1000 e.kr. i: *Frisere, Saksere og Danere. Kulturer ved Nordsøen, 400 til 1000 e.Kr.* Redigeret af Joachim Döring, Mamoun Fansa, Claus Feveile, Alexander Jager, Stig Jensen og Evert Kramer (chefredaktør). Uitgeverij Van Wijnen - Franeker, 1996.

Frandsen, Lene B.: På jagt efter fiskerlejet Sønderside - Arkæologiske undersøgelser. *Mark og Montre. Årbog for Ribe Amts museer*, 1998, 61-68.

Frederiksen, Niels: *Sønderho. En skipperby i Vadehavet*. Esbjerg 1989.

Guldborg, Mette: *Jydepotter fra Varde-egnen. Produktion og handel ca. 1650-1850*. Landbohistorisk Selskab 1999.

Guldborg, Mette: Vestjylland og Verden II. *Mark og Montre* 1995. 46-48.

Guldborg, Mette, Poul Holm og Per Kristian Madsen (red.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993.

Hahn-Pedersen, Morten: *Fra viking til borebisse. 50 generationer ved Vadehavet*. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg 2001.

Holm, Poul: Sønderside - fiskerleje og handelsplads. *Mark og Montre* 1998, 69-80.

Jensen, Stig (red.): *Marsk, land og bebyggelse*. Ribeeegnen gennem 10.000 år. Højbjerg : Jysk Arkæologisk Selskab, 1998.

Kramer, Evert, Ingrid Stoumann & Andrew Greg (eds.). *Nordsøens Konger, Nordsjøens Konger, år 250-850*. Leuwarden 2000.

Lauenborg, Michael: Vadehavets kulturhistorie - et eksempel på et tværamtsligt museumsarbejde. *Mark og Montre* 1984, s. 104-110.

Solvang, Gunnar: *Vadehavsbønder på Rømø. Landbrugsudvikling og livsvilkår i det 20. århundrede*. Esbjerg 1986.

Zenius, Marianne: *Mandø i hundrede år*. Esbjerg 1983.

Kulturmiljøet som ressource

Søren Møller Christensen og Mette Guldborg (red.): *Historisk kystkultur. En ressource i nutiden*. Nord 2004:6. Nordisk Ministerråd, København 2004.

Web-adresser

Bronzealderfund: www.guderoggrave.dk

Drivvejen, Nave Nortrail: www.nave.no

Fortidsminder: www.dkconline.dk

Fredede bygninger: www.kuas.dk

Kalkmalerier: www.kalkmalerier.dk

Kultur-arrangementer: www.kultunaut.dk

Lancewad & Lancewadplan: www.waddensea_secretariat.org

Lokalhistoriske Arkiver: www.lokalarkiver.dk

Mindesmærker: www.monument.dk

Museer: www.dmol.dk

Naturvejledere: www.sns.dk

Natur-ture: www.naturnet.dk

Nordsøcykelruten: www.northsea-cycle.com

Turistgruppen Vestjylland: www.visitvestjylland.com

Vadehavets Turistråd: www.vadehavetsturistraad.dk

Vadehavets Net Nyt: www.vnn.dk

Historisk Vadehavskultur

Kulturhistorisk introduktion til det danske Vadehavsområde

Fiskeri- og Søfartsmuseets Forlag 2005

Introduktion

Landskabet

*Havet og landskabet
Marsk og geest
Værfter, diger og kog*

Mennesket og Vadehavet

*Landbrug
Fiskeri
Søfart
Handel*

Bosætning og byggeskik

*Landbebyggelsen
Kirkerne
Købstæderne*

Fra nord til syd

Det nordligste Vadehav

*1. Skallingen og Sønderside
2. Langli
3. Ho og Kjelst
4. Varde*

Fra Varde Å til Sneum Å

*5. Tarphagebroen
6. Marbæk
7. Hjerting og Esbjerg
8. Fanø*

Fra Sneum Å til Ribe Å

*9. Roborg, Sneum Sluse og St. Darum
10. Vilslev
11. Ribe
12. Kammerslusen
13. Mandø*

Fra V. Vedsted til Rømødæmningen

*14. Vester Vedsted
15. Gl. Hviding og Hviding nakke
16. Rejsby og Brøns
17. Skærbæk og Hjemsted*

Rømø

*18. Rømødæmningen
19. Toftum og Juvre
20. Kongsmark og Lakolk
21. Kirkeby og Havneby*

Ballumarsken

*22. Den svorne vej
23. Misthusum
24. Ballum Sluse
25. De mange Ballum'er*

Fra Hjerpsted Bakkeø til Højer

*26. Hjerpsted Bakkeø
27. Højer
28. Højer Sluse
29. Det fremskudte dige og Vidåslusen*

Tøndermarsken

*30. Tøndermarsken
31. Mellem Højer og Rudbøl
32. Lægan og Ubjerg Kog
33. Tønder og Møgeltønder*

Vadehavets kulturmiljø

På gensyn derude

